

TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNE ARDL SINIR TESTİ VE ZAMANLA DEĞİŞEN ARDL TEKNİKLERİ İLE EKONOMETRİK BAKIŞ^(*)

AN ECONOMETRIC PERSPECTIVE ON THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM REVENUES AND ECONOMIC GROWTH VIA ARDL BOUND TEST AND ROLLING ARDL APPROACHES

Işıl AYAS⁽¹⁾, Didar SARI ÇALLI⁽²⁾

Öz: Bu araştırmada Türkiye'de 1964-2018 yılları arası turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasındaki bağlantıyı irdeleyen sayıca birçok araştırma olmasına rağmen, literatürde bu ilişkiyi dönemsel olarak inceleyen çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, araştırmada turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin verilen tarih aralığında Türkiye'de dönemsel olarak değişip değişmediğinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın bu yönüyle alanyazına katkı sunacağı düşünülmektedir. Araştırmada yöntem olarak ARDL Sınır Testi ve Zamanla Değişen ARDL testi kullanılmıştır. Araştırmanın ARDL testi sonuçları; turizm gelirleriyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda turizm gelirlerinde %1 oranındaki artış, ekonomik büyümede %0.02'lik artış yaratmaktadır. Bu sonuçlar, ilgili alanda yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunu oluşturan, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme yarattığının savunulduğu "turizme dayalı büyüme hipotezi"ni desteklemektedir. Zamanla Değişen ARDL testine göre 1964-1971 yılları arasında eşbütünleşme ilişkisi varken; 1972-1979 yılları arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. 1980-2018 yılları arasında ise eşbütünleşme ilişkisi yeniden kurulmuştur. Eşbütünleşmenin sağlanamadığı yıl aralığı için, Türkiye'de ulusal ve uluslararası boyutta yaşanan çeşitli siyasi ve ekonomik krizler ile ilgili dönemlerde izlenen ekonomi ve maliye politikalarının etken olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Turizm, Zamanla Değişen ARDL Yaklaşımı

Abstract: In this research, the relationship between tourism revenues and economic growth examined for the period between 1964-2018 in Turkey. Although there are many studies examining the relationship between economic growth and tourism revenues, it is seen that there are limited studies in the literature that analyzes this relationship periodically. In this context, the purpose of the research is to determine whether the relationship between tourism revenues and economic growth in Turkey changes periodically in the specified period. This aspect of the study is thought to contribute to the literature. ARDL bound test and rolling ARDL test were used as methods in the research. According to the ARDL test results of the study, there is a long-term relationship between tourism revenues and economic growth. According to this, 1% increase in tourism revenues provides 0.02% increase in economic growth. These results support the "tourism led-growth hypothesis", in which it is claimed that tourism revenues create economic growth and supports the majority of studies conducted in this field. According to the rolling ARDL test, there is a cointegration relationship between the years 1964-1971, while there is no cointegration relationship between the years 1972-1979. The cointegration relationship is re-

^(*) Bu çalışma 13. Avrasya Ekonomileri Konferansı'nda özet metin olarak sunulmuştur.

⁽¹⁾ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü; iyeter@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5441-006X

⁽²⁾ Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü; didarsari@subu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5517-2924

Geliş/Received: 20-10-2021; Kabul/Accepted: 15-03-2022

established between 1980-2018. It is thought that various political and economic crises experienced in national and international dimensions and the economic and fiscal policies followed in the relevant periods in Turkey are factors for the year range in which cointegration could not be achieved.

Keywords: *Tourism, Economic Growth, Rolling ARDL*

JEL: *L83, R11, F4, C32*

1. Giriş

Turizm; gelir ve istihdam yaratan yönü, ödemeler dengesine yaptığı olumlu etkiler, bölgesel kalkınma ve gelişmişliği artırması ve çarpan etkisi sayesinde diğer sektörleri beslemesiyle ekonomiler üzerinde çok yönlü fayda sağlayan bir sektördür. Pek çok farklı sektör ve işkolu ile ilişki içinde olması da turizmi vergi gelirleri yoluyla bütçe açıklarını kapamada etkin bir faktör haline getirmektedir (Katircioğlu, 2009:17). Türkiye'nin de aralarında olduğu gelişmekte olan ya da az gelişmiş ekonomilerin temel sorunları arasında yer alan cari açık ve işsizlik gibi sıkıntıların giderilmesindeki hızlı etkisi ile de politika belirleyiciler tarafından geliştirilmesi için desteklenmektedir. Günümüzde turizmin iş hacmi açısından petrol, gıda ve otomotiv gibi sektörleri aşar duruma geldiğini belirten UNWTO (2021) turizmin ekonomik refaha katkısını sektördeki kalite ve elde edilecek gelire bağlamaktadır.

2019 yılında küresel turizm pazarında uluslararası turist sayısı %4 artışla 1 milyar 460 milyona, uluslararası turizm gelirleri %3 artışla 1 trilyon 481 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye, 2019 yılı verilerine göre 51,192 milyon uluslararası turist varışı ile Fransa, İspanya, ABD, Çin ve İtalya'yı takiben 6. sırada yerini alırken; turizm gelirlerinde ülkenin 29,829 milyar dolarlık gelir elde ettiği öngörülmüştür (UNWTO, 2020). Turist varışlarına kıyasla turizm gelirlerinde daha geride yer alan Türkiye için doğru fiyat politikalarının oluşturulması, turist profillerinin beklentilerine uygun ve yüksek gelir sağlayan turizm çeşitlendirmelerine gidilmesi önerilmektedir (Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor, 2016).

Ulusal ve uluslararası ölçekte turizm gelirleri ve turist varışları, turizmde kriz oluşturan çeşitli unsurlara bağlı olarak dönemsel dalgalanmalar gösterebilmektedir. Ekonomik ve siyasi gelişmeler, savaş ve terör unsurları, ya da Covid 19 pandemi sürecinin de örneğini oluşturduğu salgın hastalıklara dayalı sağlık krizleri, talep elastikiyetinin çok yüksek olduğu turizmde önemli varış ve gelir kayıpları yaşatabilmektedir. Turizm sektörünün ulusal gelişim sürecine bakıldığında, 1963-1967 aralığında uygulanan 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda Türkiye'ye doğru yoğunlaşan turizm talebine dikkat çekilmiş, turizmin getirilerinden daha çok faydalanabilmek için ilerleyen bütün kalkınma planlarında sektörle ilgili atılması gereken adımlara daha detaylı yer verilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021). 1980'li yıllardan itibaren ise liberal ekonomi politikalarının benimsenmesi ile diğer sektörlerle birlikte turizmde de artan arz ve taleple hızlı bir gelişme yaşanmıştır. 1982 yılında yürürlüğe giren Turizmi Teşvik Kanunu (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2021) turizm yatırımlarının hızlanmasını teşvik etmiş ve sektördeki ivmeli büyümenin başlangıcını oluşturmuştur. Türkiye'nin turizm sektöründe gelişme kaydetmeye başladığı dönemlerde siyasi ve ekonomik sorunların yoğunlaştığı yıllar da olmuştur. 1960'da yaşanan askeri darbe, 1971 yılında gerçekleşen 12 Mart askeri muhtırası (Akıncı, 2014), 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekatı ve takiben ABD tarafından Türkiye'ye uygulanan ambargo ve bunun ekonomide yarattığı olumsuz etkiler (Dolanbay, 2019),

aynı yıllarda yaşanan petrol şokları ve fiyat artışları (Balkanlı, 2002), 1970-1980 arasında sıklıkla görülen devalüasyon uygulamaları (Çelebi, 2001), 1970-1980 arası yaşanan yoğun siyasi sorunlar ve takiben 1980 darbesi, 1991’de yaşanan 1. Körfez Savaşı (Yenal, 2020), 1999 depremi, 21. yüzyılın başlangıcından itibaren farklı yıllarda küresel ölçekte yaygınlaşan çeşitli salgın hastalıklar, 2009 küresel ekonomik krizi gibi faktörler turizm krizlerinin görülme biçimleri olmuş (Sarı, 2010) ve turist varış ve gelirlerini ulusal ve/veya uluslararası ölçekte etkilemiş ve ekonomilere yansımaları görülmüştür.

Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme ile ilişkisini sorgulamak, hangi değişkenin diğerinin büyümesine yol açtığını ve oluşturduğu etkinin şiddetini anlamak, devletlerin ekonomi politika ve stratejilerine doğru karar verebilmesi için kritik öneme sahiptir. Buna yönelik olarak yapılan araştırmalar turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye neden olduğu görüşünü savunan “turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezi”, ya da tam tersi olarak ekonomik büyümenin turizm sektörünü de büyütürken turizm gelirlerini arttırdığını öne süren “büyümeye dayalı turizm hipotezi”, her iki değişkenin etkileşim ile birbirini büyüttüğü “geri besleme hipotezi” ya da iki değişken arasında herhangi bir ilişkisinin olmadığı yansızlık (tarafsızlık) hipotezleri üzerine kurulmaktadır (Aydın, 2020:219). Türkiye’nin turizm gelirleri ile ekonomik büyümesindeki bağlantıyı inceleyen çalışmalarda adı geçen 4 hipotezi de destekleyen araştırmalara rastlanmaktadır. Konu kapsamındaki çalışmalar detaylı bir literatür taraması ile ilerleyen bölümde sunulmaktadır. Bu çalışmada turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezi test edilecektir. Bu doğrultuda ARDL eşbütünleşme testi uygulanacaktır. Bununla birlikte eşbütünleşme ilişkisini zaman içerisindeki değişimi Zamanla Değişen ARDL yöntemi ile analiz edilecektir.

2. Literatür Taraması

Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çok sayıda araştırma mevcut olmakla birlikte, sonuçlar konusunda uzlaşa yoktur. Araştırmaların sonuçları; ilgili ülke, tercih edilen yöntemler, veri setinin ait olduğu dönem gibi unsurlar nedeniyle farklılık ya da duyarlılık gösterebilmektedir (Arslantürk vd., 2011; Topallı, 2015:349).

Turizm ile ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çalışmalar 4 temel hipotezi test etmektedir. Bu iki değişkenden hangisinin diğerini tetiklediği konusunu belirlemek için ise nedensellik analizleri yapılmaktadır. Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru ya da tersi biçimde “tek yönlü”, iki değişken arasında karşılıklı olarak “çift yönlü” ya da değişkenler arası “nedensellik ilişkisinin olmadığı” durumuna göre hipotezler ayrılmaktadır. Turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi arttıracak şekilde tek yönlü etki oluşturduğunu öne süren çalışmalar “Turizme dayalı Büyüme Hipotezi” olarak adlandırılmaktadır. Ekonomik büyümenin turizm sektörünün büyümesi ve turizm gelirlerinin artmasına etki edeceğini öne süren “Ekonomiye Dayalı Turizm Büyüme Hipotezi/ Büyümeye dayalı Turizm Hipotezi” ise bir diğer hipotezdir. Turizm ve ekonomideki büyümenin birbirini karşılıklı olarak etkilediğini öne süren hipotez “Geri Besleme Hipotezi”; bu iki değişkenin birbiri üzerinde nedensellik ilişkisinin yaratmadığını ifade eden hipotez ise “Tarafsızlık/Yansızlık Hipotezi” olarak adlandırılmaktadır (Go, Xu ve Zhang, 2019).

Türkiye’nin turizm gelirlerinin ekonomik büyümede oluşturduğu etkiyi inceleyen araştırmaların sayısı, turizmin hızlı büyüme kaydettiği ve takiben turizm gelirlerinin ihracat içindeki payının arttığı 2000’li yıllardan itibaren artış göstermiştir. Ulusal literatüre yönelik kapsamlı biçimde yaptığımız taramaya göre, Türkiye’ye ilişkin veri

setleri ile oluşturulan nedensellik sonuçlarının büyük oranda turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü olduğu görülmektedir (Uysal, Erdoğan ve Mucuk, 2004; Gunduz ve Hatemi-J, 2005; Özdemir ve Öksüzler, 2006; Değer, 2006; Bahar, 2006; Aslan, 2008; Çetintaş ve Bektaş, 2008; Akan ve Işık, 2009; Aykaç Alp, 2010; Bahar ve Bozkurt, 2010; Algan ve Gencer, 2015; Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015; Durgun Kaygısız, 2015; Özcan, 2015; Kızılkaya ve diğerleri, 2016; Esen ve Özata, 2017; Akdağ ve Seçilmiş, 2018; Çınar ve Ülker, 2018; Çoban, Firuzan ve Oğuzhan, 2018; Erdil Şahin, 2018; Gövdeli, 2018; Ilgaz Yıldırım ve Şahin, 2018; Yıldız ve Zortuk, 2018; Altın, 2019; Ayaydın, Baltacı, Pala ve Barut, 2019; Demir ve Bahar, 2021). Bununla birlikte nedenselliğin tek yönlü biçimde ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru olduğu sonucuna ulaşan, görece sınırlı sayıda çalışmalar da mevcuttur (Balıkçioğlu ve Oktay, 2015; Kanca, 2015; Kızılgöl ve Erbaykal, 2008). Pek çok çalışmadan farklı olarak bu sonucu ortaya koyan Balıkçioğlu ve Oktay (2015) araştırmasında, nedensellik yönündeki değişime yol açan etken olarak değişen turist profili ve buna bağlı olarak farklı turizm türlerine olan talebin artmasını göstermiş ve söz konusu turizm çeşitliliğinin sağlanabilmesi için ekonomik büyüme ile turizm sektörünün desteklenerek büyütülmesi gerekliliği biçiminde açıklama getirmişlerdir.

Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında Türkiye verileri ile yapılan araştırmalarda çift yönlü nedensellik ilişkisi ortaya koyan sonuçlar da bulunmaktadır (Ongan ve Demiröz, 2005; Bozkurt ve Topçuoğlu, 2013; Çoban ve Özcan, 2013; Dücan, Şit ve Şentürk, 2016; Işık, 2016). Bu durumun tersi olarak iki değişken arasında nedensellik ilişkisinin rastlanmadığı çalışmalar da vardır (Çil Yavuz, 2006; Katircioğlu, 2009; Yamak, Tanrıöver ve Güneysu, 2012; Ilgaz Yıldırım ve Şahin, 2018; Kızılkaya, 2018).

Turizm-ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili olarak Türkiye; literatürde ekonomik ve siyasi işbirlikler üzerine kurulu çeşitli ülke toplulukları kapsamında da araştırılmaktadır. Gövdeli (2018)'in BRICS ülkelerine Türkiye'yi de dahil ederek 6 ülke üzerine yaptığı çalışmada 1995-2016 dönemi için Ekonomik Bağımsızlık ve Büyüme ile Turizm Gelirleri arasındaki bağlantı irdelenmiştir. Ülkelere göre sonuçların farklılaştığı araştırmada; Türkiye için turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru nedensellik olduğu çıktısına ulaşılmıştır. Çalışmada ayrıca ekonomik özgürlük, ekonomik büyümeyi arttıran önemli bir unsur olarak çıkmıştır. Türkiye için sonuçların benzer çıktığı bir başka çalışma olan Yıldız ve Zortuk (2018)'un araştırmasında E7 ülkelerinin 1995-2016 verileri analiz edilmiş ve Türkiye'nin de dahil olduğu 5 ülkede turizm gelirlerinden ekonomik büyüme yönüne doğru nedensellik bulunmuştur. Aynı zamanda Türkiye için, turizm sektörünün yaratacağı gelirlerde meydana gelecek azalmanın büyümeyi olumsuz etkilediğini belirlemişlerdir. Analize dahil edilen ülke sayısı açısından en kapsamlı çalışmalardan olan Sarıdoğan ve Çetin (2016)'in araştırması, 214 ülkenin 1990-2015 veri seti üzerine Panel Tobit Modeli kullanılarak yapılmış olup; çıkan sonuç OECD ülkeleri ve OECD harici ülkelerde görülen farklılık açısından dikkat çekicidir. Buna göre, OECD harici ülkelerde turizm gelirlerinin ihracattaki payının artması ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir. Öyle ki bu pay %1 arttığında, ekonomik büyümede %0.02 azalma görülmektedir ki bu durum yazarlara göre yoksullaştırıcı büyüme göstergesidir. Türkiye'nin de yer aldığı OECD ülkeleri için ayrıca yapılan analizde ekonomik büyümeyi arttıran temel faktör turizmin ihracattaki payının artması ya da işgücü katılımının artması değil; sermaye artışıdır. Diğer yandan turizm sektöründen sağlanan gelirlerin ihracatla beraber ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen Polat ve Günay (2012) ise bu iki değişkenin tek yönlü biçimde ekonomik büyümeye

doğru nedensellik oluşturduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu durum uzun dönemde turizme dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir. Türkiye'nin de yer aldığı 30 OECD ülkesine yönelik yapılan bir diğer OECD kapsamlı araştırmada (Akdağ ve Seçilmiş, 2018:2961), 2000-2016 arası turizm gelirleri GSYH üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki oluştururken, nedenselliğin yönü turizm gelirlerinden GSYH'ya doğrudur. Türkiye turizm gelirlerinin ekonomik büyüme ile nedensellik ilişkisini simetrik ve asimetric olarak araştıran Özcan (2015), her iki şekilde de turizm gelirlerinden ekonomik büyüme yönüne doğru bir nedensellik olduğu bulgusuna ulaştırmıştır. Bununla beraber yazar, Sarıdoğan ve Çetin (2016)'in OECD harici ülkeler için ortaya koyduğu benzer bulgulara Türkiye için ulaşarak; asimetric nedensellik analizi ile turizm gelirlerindeki pozitif şokun kişi başı GSYH'da negatif şoka yol açtığı, bir diğer deyişle turizm gelirlerindeki artışın kişi başı GSYH'yi düşürdüğü sonucuna ulaşmıştır. Tam tersi olarak da turizm gelirlerinde negatif şokların da kişi başı GSYH'de pozitif yani gelir arttırıcı etki yarattığı bulgusu elde edilmiştir.

Turizm gelirlerinin yüksek olduğu ülkelerde turizm geliri-ekonomik büyüme arasında nedensellik görülmeyebilmektedir. Aydın (2020), bu durumun nedeni olarak turizm sektörünün ekonomi içindeki payının görece düşüklüğünü göstermiştir. Gunduz ve Hatemi-J (2005) bu görüşü destekler şekilde turizme dayalı büyüme modellerine ilişkin test sonuçlarında, ülke ekonomilerinde turizmin payının büyüklüğünün önemli bir etken unsur olduğunu belirtmektedirler. Yapılan teste göre de bu durum değişkenlik gösterebilmektedir. Arslanturk vd. (2011), Türkiye'de 1963-2006 dönemine ilişkin inceledikleri verisetinde Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)'ne dayalı Granger nedensellik testinde seriler arasında nedensellik bulmazken, Zamanla Değişen Katsayı Modeline göre 1980'lerden itibaren turizm gelirlerinin GSYH üzerinde pozitif bir tahmin içeriği oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Gelişmekte olan ülkelerde turizm gelirleri-ekonomik büyüme arasında karşılıklı ilişkilerin daha çok tespit edildiğini gösteren çalışmalar mevcuttur. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Makedonya'yı dahil eden 6 ülke üzerine 1995-2011 veri setine yönelik panel çalışması yapan Kamacı ve Oğan (2014), uzun dönemde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Bahar ve Bozkurt (2010), Türkiye'nin de yer aldığı gelişmekte olan 21 ülke üzerinde yaptıkları çalışmalarında, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir etki yarattığını ortaya koyarken, gelirlerde %1 oranında yukarı yönlü ilerlemenin ekonomik büyümede %2,825 artış sağladığını belirtmektedirler.

Türkiye'nin coğrafi konumunu dikkate alarak rakip destinasyonlarla analiz yapan çalışmalar da bulunmakta olup; Dücan ve diğerleri (2016)'nin araştırmasında, Akdeniz çanağını paylaşan, Türkiye'nin de dahil olduğu 6 ülkenin 2005-2015 yılları aralığındaki turizm gelirleri-ekonomik büyüme bağlantısı incelenmiş ve ele alınan tüm ülkeler için "çift yönlü nedensellik" ilişkisi ortaya koyulmuştur. Yine Akdeniz çanağı ülkelerini inceleyen ve ülke sayısı açısından daha kapsamlı biçimde 12 Akdeniz ülkesi üzerine panel veri ve nedensellik analizleri yapan Ilgaz Yıldırım ve Şahin (2018)'in ulaştıkları sonuç ise bu araştırma sonucu ile benzeşmemektedir. 1995-2016 yılları arası incelenen çalışmada içinde Türkiye'nin de bulunduğu çoğu ülke için gelir-büyüme değişkenleri arasında bir nedenselliğe rastlamamışlardır.

Bu araştırmada olduğu gibi, Turizm Gelirleri-Ekonomik büyüme ilişkisini ARDL yöntemi ile irdeleyen çalışmalar da mevcuttur (Çetintaş ve Bektaş, 2008; Işık, 2016;

Kızılkaya ve diğerleri, 2016; Esen ve Özata, 2017; Çınar ve Ülker, 2018; Altınır, 2019; Pata, 2020). Adı geçen araştırmalara bakıldığında; kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye eşbütünleşme ilişkisi tespit edilen çalışmalar (Kızılkaya ve diğerleri, 2016; Işık, 2016; Esen ve Özata, 2017; Çınar ve Ülker, 2018; Altınır, 2019) ve sadece uzun dönemde turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik gösteren çalışmalar vardır (Çetintaş ve Bektaş, 2008). Türkiye ekonomisi için turizme dayalı büyüme hipotezini doğrulayan Pata (2020)'nın çalışmasında 1963-2020 veri seti ile tarım, sanayi ve hizmet sektörüyle turist varışları-turizm gelirleri arasındaki uzun dönem ilişkisini analiz edilmiştir. Bootstrap ARDL sonuçlarına göre değişkenler arası eşbütünleşme görülmemiş olup; Hacker Hatemi-J simetrik nedensellik testinin sonucuna göre yalnızca turizm sektör gelirlerinden hizmet sektörüne doğru tek yönlü, Hatemi-J asimetrik nedensellik testi sonucuna göre ilave olarak turist varışları-tarım sektörü arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Benzer şekilde turizm gelirleri ile Reel Gayrisafi Milli Hasıla, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri üzerindeki uzun dönem ve kısa dönem etkilerini inceleyen Yamak ve diğerleri (2012) ise farklı sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmacılar 1968-2006 veri seti ile çalışmışlar ve buna göre kısa dönemde reel turizm gelirlerinin sanayi ve hizmet sektöründe anlamlı etkisi görülürken, uzun dönemde Engle-Granger ve Johansen-Juselius testlerine göre değişkenler arasında nedensellik ilişkisi kurulamamıştır. Nedensellik testlerine göre sonuçların farklılaştığı bir diğer çalışma örneği Topallı (2015)'da görülmektedir. 1963-2011 veri seti ile çalışan araştırmacı uzun dönemde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme görmekle birlikte, Granger nedensellik testine göre turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik saptamış, Toda-Yamamoto testi sonucunda nedensellik ilişkisi saptanmamıştır. Nedensellik testleri ile kullanılan eşbütünleşme testlerindeki farklılıklar da araştırma sonuçlarını değiştirebilmektedir. Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyüme yaratmaya yönelik etkilerini eşbütünleşme testleri ile araştıran Algan ve Gencer (2015); Johansen ve Juselius eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olmadığını, bunun tersi olarak yapısal kırılmalı eş bütünleşme testine göre değişkenler arasında denge ilişkisi bulunduğunu belirtmektedirler.

Türkiye'de ekonomi politikalarında yaşanan farklılıkların turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisinde değişiklik yarattığı görülmektedir. Akan ve Işık (2009) araştırmalarında, 1970-2007 aralığında Türkiye'nin yabancı ziyaretçi harcamaları unsurunu baz alarak uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çıkan sonuçlara göre ziyaretçi harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde tek yönlü nedensellik etkisi yarattığı, ekonomik büyümenin ise ziyaretçi harcamalarında etkisinin olmadığı görülmüştür. Yazarların aynı konuda daha önce yaptıkları çalışma 1985-2007 dönemine ilişkin olup; nedensellik çift yönlü görülmüştür (Akan, Arslan ve Işık, 2007). Bunun nedeni olarak ise Türkiye'nin 1980 öncesinde uyguladığı ithal ikame politikalarının, 24 Ocak 1980 sonrasında yerini dışa açık ihracatçı ekonomi anlayışına bırakması ile iktisat politikalarında yaşanan köklü değişim olarak gösterilmektedir (Akan ve Işık, 2009:201). Ekonomik büyümeden turizm gelirlerine yönelik bir nedenselliğe ulaşan araştırmacılar (Kızılgöl ve Erbaykal, 2008; Kanca, 2015; Balıkcıoğlu ve Oktay, 2015) turizm gelirlerinin artırılmasında güçlü, istikrarlı ve sürdürülebilir ekonomik ortamların yaratılması ve bu yolla sektörün desteklenmesi gerekliliğini belirtmektedirler. Türkiye'de 2003-2018 yıllarına ait veri seti ile yaptıkları çalışmada Demir ve Bahar (2021), kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme

üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu bilgisine ulaşarak söz konusu dönemin siyasi istikrar dönemi olduğunu vurgulamışlardır.

Ekonomik kriz, doğal afetler gibi turizm krizleri yaratan unsurların da araştırmalardaki eşbütünlüklerde yapısal kırılma noktaları oluşturarak turizm gelirleri kaynaklı ekonomik büyümede azalmalara yol açtığı görülmektedir (Algan ve Gencer, 2015; Çoban ve diğerleri, 2018).

Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında kurulan ilişkilerde sayısal etkilere bakıldığında da farklı sonuçlar görülmektedir. Bahar (2006) turizm gelirlerinde %1 birimlik bir artışın ekonomik büyümede 0.16 birimlik; Çetintaş ve Bektaş (2008) 0,17 birimlik, Çoban ve Özcan (2013) 0,23 birimlik, Işık (2016) 0,50 birimlik artış oluşturduğu sonuçlarını ulaşılmıştır. Çıkan sonuçlardaki farklılıklar veri setleri ve analizlerdeki farklılıklarla da ilişkilidir.

Yukarıda yer verilen araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisinin, farklı dönemlerde, farklı yöntemler ve veri setleriyle ele alındığı, farklı sonuçlara ulaşıldığı çok sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bu araştırmanın özgünlüğü; ele alınan dönem ve bu döneme ilişkin verilerin analizinde dinamik bir analize olanak sağlayan Zamanla Değişen ARDL tekniğinin tercih edilmesindedir.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Metodoloji

Çalışmada turizm gelirleri (TRZ) ile gösterilmiştir ve Türkiye İstatistik Kurumundan TÜİK alınmıştır. Turizm gelirleri 1963-2013 yılları için (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK],2014) ve 2014-2019 arası veriler (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] 2020)’den alınmıştır. Turizm gelirleri 2010 yılı gayrisafi yurtiçi deflatörü ile deflate edilmiş, reel hale getirilmiştir. Ekonomik büyüme verileri (GSYİH) Dünya Kalkınma Göstergelerinden (WDI) (2019) reel veri şeklinde alınmıştır. Her iki serinin de analiz öncesinde logaritmik dönüşümü sağlanmıştır. Çalışmada sınanacak model aşağıda verilmiştir.

$$Lngsyih = \beta_0 + \beta_1 \ln trz + \varepsilon \quad (1)$$

Çalışmada öncelikle değişkenlerin durağanlık düzeyleri test edilmek üzere Genişletilmiş Dickey-Fuller ADF ile Philips-Perron birim kök testi uygulanmıştır. Takiben, seriler arası uzun dönemli ilişkilerin tespiti amacıyla ARDL sınır testi yapılmıştır. Bu seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin zamanla değişip değişmediğini incelemek üzere Zamanla Değişen (Rolling) ARDL yaklaşımından yararlanılmıştır.

3.1 Birim Kök Testleri

Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillip-Perron (PP) birim kök testleri serilerin durağanlığının test edilmesi için kullanılmıştır.

ADF Testi aşağıdaki eşitliğe dayanmaktadır. (Dickey ve Fuller,1979)

$$\Delta Y_t = \alpha + \alpha_1 Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k d_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Denklemden Δ fark değişkenini, ε_t hata terimi, α ise sabit terimi, k maksimum gecikme sayısını, Y ise zaman serisini göstermektedir. ADF testi tahminlerin sıfıra eşit olup olmadığını araştırmak için kullanılır. Bu test, ADF istatistiklerinin toplu dağılımını verir. Diğer birim kök testi Phillip-Perron testidir. Phillips Peron testi t istatistiklerine dayalı olarak katsayısını hesaplamaktadır. Denklem 2'de Phillips-Peron testi verilmiştir (Phillips-Peron,1988).

$$\Delta Y_t = \alpha + \rho^* Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

ADF ve Phillip-Perron birim kök testleri için sıfır hipotezi serilerin durağan olmadığı durumu, birim kökün varlığını, alternatif hipotez ise serilerin durağan olduğu durumu göstermektedir. Yapılan birim kök testi sonucunda serilerde birim kök tespit edilirse, serilerin farkı alınıp analiz sürdürülmektedir.

3.2. Eşbütünleşme Testleri

Seriler arasında eşbütünleşme varlığının tespitine ilişkin (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model) ARDL sınır testi uygulanmıştır. Klasik eşbütünleşme testlerinde iki seri arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak için iki serinin de aynı mertebeden durağanlık şartının sağlanması gerekmektedir. ARDL sınır testinin üstünlüğü, serilerde aynı mertebeden durağanlık şartı aranmamasıdır (Pesaran, Shin ve Smith, 2001). Dolayısıyla ARDL sınır testinde değişkenler $I(0)$ ya da $I(1)$ de olsa eşbütünleşme ilişkisi incelenebilir. Testin diğer bir üstünlüğü ise az sayıda gözlem sayısına sahip örneklerde kullanılabilmesidir. Bu doğrultuda tahmin edilecek ARDL modeli denklem 3'te verilmiştir.

$$\Delta gsyih_t = \psi_0 + \psi_1 \sum_{i=1}^p \Delta gsyih_{t-i} + \psi_2 \sum_{i=1}^p \Delta trz_t + \gamma trend + \gamma_1 gsyih_{t-1} + \gamma_2 trz_{t-1} + \mu_1 \quad (4)$$

Denklemden ψ_0 sabit terimi, μ_1 beyaz gürültü hata terimini, p ise gecikme değerini göstermektedir. ARDL denkleminin tahmini için öncelikle gecikme uzunluğunun belirlenmesi önemlidir. Bu doğrultuda Schwarz-Bayesian ve Akaike (AIC) gibi bilgi kriterleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte modelin bazı varsayımları sağlanması beklenmektedir. Modelde otokorelasyon, değişen varyans sorunları olmamalıdır. Bu varsayımlar sağlandıktan sonra seride eşbütünleşme ilişkisinin tahmini için F istatistikleri hesaplanmaktadır. F istatistikleri Pesaran ve diğerleri (2001)'nin oluşturdukları alt ile üst kritik değerlere göre değerlendirilmektedir. Modelin tahmini sonucu bulunan F istatistiği alt kritik değer altındaysa, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığına, üst kritik değer yukarıdaysa eşbütünleşme ilişkisinin varlığına işaret eder. F istatistiği bu iki kritik değer aralığındaysa eşbütünleşme ilişkisi belirsiz olmaktadır. Yapılan sınır testi tahmini sonucunda eşbütünleşme ilişkisine ulaşırsa modelin uzun ve kısa dönem katsayıları tahmin edilir. Bu tahminlerde FMOLS ve OLS yaklaşımlarından yararlanılmaktadır.

Zamanla değişen ARDL yaklaşımında eşbütünleşme ilişkisinin zamanla değişip değişmediği incelenir. Belirlenen pencere boyutu çerçevesinde her bir dönem için eşbütünleşme ilişkisi test edilip dönemsel olarak eşbütünleşme ilişkisini etkileyen durumların varlığı tespit edilir. Pencere boyutunu belirlemede herhangi bir istatistiki prosedür bulunmamaktadır. ARDL modelinde olduğu gibi F istatistik değerleri sınır değerlerden büyükse eşbütünleşme ilişkisi vardır (Tang, 2007: 9).

4. Bulgular

Değişkenlerin durağanlıklarının analizi doğrultusunda Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Zivot Andrews (1992) birim kök testi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 1 ve Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 1: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

ADF		
	Sabitli	Sabitli-Trendli
Değişken	p	p
loggdp	0.9205	0.2019
Δloggdp	0.0000	0.0000
logtrz	0.9206	0.1698
Δlogtrz	0.0000	0.0000

Tablo 2: Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Model	Loggdp		Logtrz	
	Model A	Model C	Model A	Model C
Test İstatistiği	-3.28	-3.46	-4.47	-3.95
Kırılma Tarihi	2010	2010	1993	1993
	ΔLoggdp		ΔLogtrz	
	Model A	Model C	Model A	Model C
Test İstatistiği	-7.66	-7.58	-4.66	-4.87
Kırılma Tarihi	2010	2010	1993	1993

Not: Model A ve Model C için kritik değerler Zivot-Andrews'in (1992) makalesinden alınmıştır. Model A için %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5.34, -4.93 ve -4.58'dir. Model C için ise %1, %5 ve %10 için sırasıyla -5.57, -5.08 ve -4.82'dir.

Her iki değişkenin de düzeyde birim köklü olduğu ve farkının durağan olduğu tespit edilmiştir $I(0)$.

ARDL Eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Modele ilişkin gecikme sayıları Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ile hesaplanmıştır. Çalışmanın uygun modeli ARDL (3,4) tür.

Tablo 3: ARDL (3,4) Model Tahmini

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
Loggdp (-1)	0.687563	0.129631	5.303978	0.0000
Loggdp (-2)	-0.013002	0.156979	-0.082828	0.9344
Loggdp(-3)	-0.276476	0.130289	-2.122027	0.0398
Logtrz	0.027358	0.019721	1.387230	0.1727
Logtrz (-1)	-0.051494	0.032144	-1.601960	0.1167
Logtrz (-2)	0.027593	0.031363	0.879787	0.3840
Logtrz (-3)	0.070003	0.031532	2.220019	0.0319
Logtrz (-4)	-0.057644	0.018169	-3.172693	0.0028
c	14.94914	3.208728	4.658897	0.0000
@trend	0.029035	0.006071	4.782254	0.0000

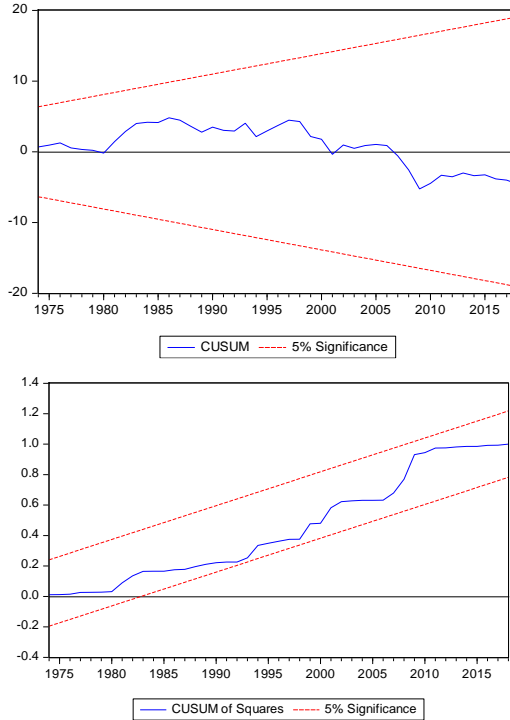
Modelde otokorelasyon, farklı varyans, normallik, Ramsey testi gibi tanımlayıcı test sonuçları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4: Tanımlayıcı Test Sonuçları

Test	Olasılık
Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi	0.9992
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans	0.4028
Jargue-Bera Normallik	0.3829
Ramsey RESET	0.1473

Modelde değişen varyans, otokorelasyon ya da normallik ile ilgili herhangi bir soruna rastlanılmamıştır. Modelde herhangi bir spesifikasyon hatasına da rastlanılmamıştır. Bu durumda tahmin edilen ARDL (3,4) modelinin uygun bir model olduğu söylenilebilir. Bununla birlikte modelde yer alan katsayıların istikrarlı olup olmadığına ve modelin yapısal kırılma içerip içermediğine CUSUM ve CUSUMQ testleriyle bakılmıştır. Sonuçlar, Şekil 1’de yer almaktadır.

CUSUM ve CUSUMQ’lar %5 güven aralığı içerisinde kalmaktadır. Modelde katsayılar istikrarlıdır.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMQ Testlerinin Sonuçları

ARDL modelinin belirlenmesinin ardından uzun dönemli eşbütünleşme katsayıları tahmin edilmiştir. Sınır testi sonuçları Tablo 5’te verilmiştir.

Tablo 5: ARDL Sınır Testi Sonucu

K	F İstatistiği	% 1 Kritik Değerler	
		I(0)	I(1)
1	11.16331	5.59	6.26

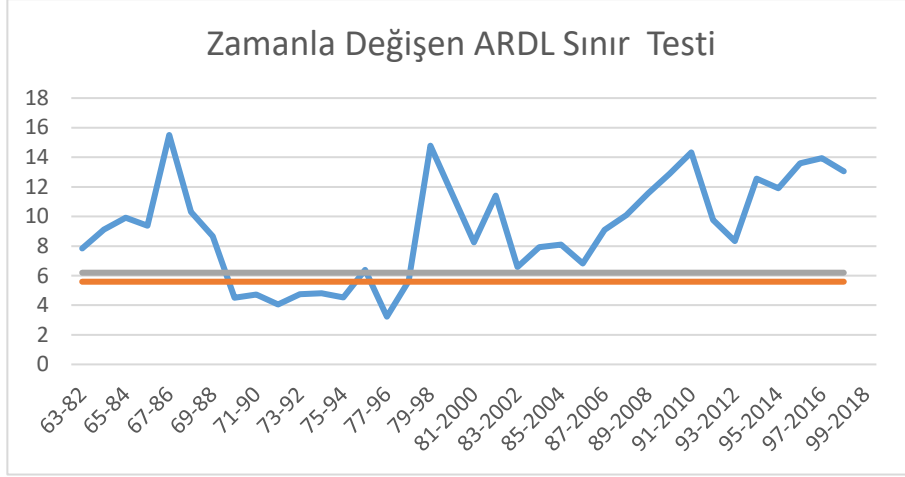
ARDL sınır testinde hesaplanan Wald F istatistik değeri sınır değerleri ile karşılaştırılmıştır. F istatistiği kritik değerlerin üzerinde olduğundan uzun dönem için değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, turizm gelirlerinin ekonomik büyümede etkili olduğu söylenebilir. Bu aşamadan sonra modelin katsayıları tahmin edilir. Uzun ve kısa döneme ilişkin katsayılar Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6: Kısa ve Uzun Dönem Katsayılarının Tahmini ve Sonuçları

Hata Düzeltme Modeli İle Kısa Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
c	14.94914	3.117601	4.795076	0.0000
@trend	0.029035	0.006000	4.838937	0.0000
$\Delta(\log\text{gdp}(-1))$	0.289478	0.129760	2.230878	0.0311
$\Delta(\log\text{gdp}(-2))$	0.276476	0.127116	2.174994	0.0353
$\Delta(\log\text{trz})$	0.027358	0.017412	1.571203	0.1236
$\Delta(\log\text{trz}(-1))$	-0.039952	0.018584	-2.149778	0.0374
$D(\log\text{trz}(-2))$	-0.012359	0.018351	-0.673483	0.5043
$D(\log\text{trz}(-3))$	0.057644	0.017105	3.369928	0.0016
ECM(-1)*	-0.601916	0.125897	-4.781026	0.0000
Uzun Dönem Katsayıları				
Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
logtrz	0.026275	0.007270	3.614148	0.0008

Öncelikle hata düzeltme mekanizmasının işlerliği yani değişkenlerde kısa dönemde olası bir sapmanın uzun dönemde dengeye gelip gelmediği bu mekanizma ile tespit edilir. Hata düzeltme katsayısı ECM (-1), 0-1 arasında ve istatistiki açıdan anlamlı olmalıdır. Kısa dönemde beliren bir sapmanın uzun dönemde ne zaman dengeleneceği bu katsayı ile tespit edilir. Model ECM (-1) katsayısı istatistiki olarak anlamlıdır. Kısa dönemde oluşan sapmalar uzun dönemde dengeye gelmektedir. Uzun dönem ilişkilerine bakıldığında ise turizm gelirlerinde görülen %1'lik artış oranı, ekonomik büyümede %0.02 büyüklüğünde artış yaratmaktadır.

İncelenen dönem itibariyle tespit edilen eşbütünleşme ilişkisinin zaman içerisindeki seyrine zamanla değişen ARDL sınır testiyle incelenmiştir. Bu doğrultuda belirlenen pencere boyutu 20'dir. Zamanla değişen ARDL sınır testi sonuçları Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2: Zamanla Değişen ARDL Sınır Testi Sonuçları

5. Sonuç ve Öneriler

Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümede oluşturduğu etkilere zamanla değişen ARDL sınır testi ile bakıldığında 1963-1971 ile 1980- 2018 dönemleri için eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu görülmektedir. Sadece 1972-1979 yılları arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. Bu dönemde eşbütünleşme ilişkisini etkileyen herhangi bir gelişmenin var olup olmadığı irdelendiğinde, bazı siyasi ve ekonomik gelişmelerle karşılaşmaktadır. 1970-1980 arasında Türkiye siyaseti ve ekonomisinin çalkantılı bir dönem yaşaması; 1971 askeri muhtırası, 1974 Kıbrıs Barış Harekatı ve ardından gelen ABD ambargosu, yine bu yıllarda oluşan küresel petrol krizi ve başta ulaştırma sektöründe olmak üzere yaşanan fiyat yükselişleri, yüksek enflasyon ve kronik hale gelen devalüasyon uygulamalarının Türkiye’yi istikrarlı bir ortamdan uzaklaştırarak rekabet gücünü zayıflatması, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisini sekteye uğratan unsurlar olabilir. Bununla beraber 1980 sonrası uygulanan liberalleşme politikaları sonrasında kitle turizmi hareketlerinin önemli ölçüde başlamış olması ile ekonomik büyüme-turizm gelirine yönelik verilerde eşbütünleşmenin tekrar sağlandığı düşünülmektedir.

Uzun dönemde turizme dayalı ekonomik büyüme hipotezini destekleyen bulgulara ulaşan bu çalışma, Gunduz ve Hatemi-J, (2005); Bahar ve Bozkurt, (2010); Kızılkaya ve diğerleri (2016)’nin araştırmalarını destekler niteliktedir.

Araştırma sonuçlarına dayanarak; turizm sektörünün yüksek talep elastikiyeti dolayısıyla turizm talebi ve arzının olumsuz etkilenmemesi açısından ziyaretçiler ve yatırımcılar için güvenilir bir ekonomik/siyasi ortamın yaratılmasının önemli olduğunu vurgulamak gereklidir. Türkiye ekonomisindeki yüksek enflasyon sorununun, literatürde örneklerine yer verildiği üzere geçmiş dönemlerde turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisini sekteye uğrattığı görülmektedir. Enflasyon sorununun günümüz ekonomik konjonktüründe yineleniyor olmasının problemin tekrarını getireceği öngörülebilir. Bu doğrultuda enflasyonun istenilen düzeye çekilebilmesi için para ve maliye politikalarının etkin ve doğru kullanımı ve beklentilerin yönetilmesi kritik öneme sahiptir. Artan enflasyon seviyesi ve pandeminin turizm yatırım ve işletmecilerinde oluşturduğu likidite sorununa çözüm geliştirilebilmesi için vergi politikaları turizmde teşvik aracı olacak biçimde

güncellenebilir. Geçmiş dönemlerde turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisinde eşbütünleşmenin önüne geçen bir diğer ortak unsur güvenlik krizleri/savaşlardır. Olası bir savaş durumunda uluslararası politika ve dış ilişkilerin stratejik yönetimi Türkiye'nin genel ekonomisi ve turizm ekonomisindeki olası olumsuz etkileri sınırlandıracaktır. Yine savaşla bağlantılı olarak küresel ölçekte gelişebilecek petrol, enerji ve güvenlik krizlerine karşı turizm sektörünün tüm paydaşlarında ve ulusal düzeyde kriz yönetim uygulamaları gereklidir. Bu durumla bağlantılı olarak turizm talebinde oluşabilecek açıklara karşı pazar analizi yapılarak alternatif pazar arayışları da değerlendirilebilir. Ayrıca uluslararası rekabet gücünü arttıracak biçimde sektörün gelişiminin desteklenmesi, turizmde oluşan yeni eğilimler doğrultusunda turistik ürün çeşitlendirmelerine gidilmesinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler oluşturacağı düşünülmektedir.

Referanslar

- Akan, Y., Arslan, İ. ve Işık, C. (2007). The impact of tourism on economic growth: The Case of Turkey. *Journal of Tourism*, (9), 1-24.
- Akan, Y. ve Işık, C. (2009). Yabancı ziyaretçi harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi (1970 – 2007). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 197-203.
- Akdağ, S. ve Seçilmiş, C. (2018). OECD ülkelerinde turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişki: Dinamik panel ve panel nedensellik analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2960-2977.
- Akıncı, A. (2014). Türkiye'nin darbe geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(1), 55- 72.
- Algan, N. ve Gencer, S. (2015). Türkiye'de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisi: Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinden bulgular. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 31-44.
- Altın, A. (2019). Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1969-2018). *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 114-133.
- Arslanturk, Y., Balcılar, M., Ozdemir, Z. A. (2011). Time-varying linkages between tourism receipts and economic growth in a small open economy. *Economic Modelling*, (28), 664-671.
- Aslan, A. (2008). Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi üzerine ekonometrik analiz. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 24, Yıl:2008/1, 1-11.
- Ayaydın, H., Baltacı, N, Pala, F., Barut, A., (2019). Türkiye'de turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 8(15), 69-84.
- Aydın, M. (2020). En fazla turizm gelire sahip 10 ülke için turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik yaklaşımı. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38 (2), 215-227.
- Aykaç Alp, E. (2010). Türkiye'de turizm gelirleri ile büyüme arasındaki ilişkinin analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (28), 13-22.
- Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 137-150.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.

- Balıkçoğlu, E. ve Oktay, K. (2015). Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin kamu politikaları doğrultusunda değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*, 23(25), 113-125.
- Balkanlı, A. O. (2002). Küresel ekonominin belirleyici faktörleri üzerine, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 13-26.
- Bozgeyik, Y. ve Yoloğlu, Y. (2015). Türkiye’de turizm gelirleri ile GSYH arasındaki ilişki: 2002-2014 dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), 627-640.
- Bozkurt, E. ve Topçuoğlu, Ö. (2013). Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 7, 91-105.
- Çelebi, E. (2001). Türkiye’de devalüasyon uygulamaları (1923-2000). *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2(1), 55-66.
- Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37-44.
- Çınar, M. ve Ülker, B. (2018). The long-run relationship between economic growth and tourism revenue: The case of turkey and TRNC. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(2), 592-602.
- Çil Yavuz, N. (2006). Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisinin testi: Yapısal kırılma ve nedensellik analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), ss.162-171.
- Çoban, B., Firuzan, E., Oğuzhan, A. (2018). Farklı varyanslık ve yapısal kırılmalar altında ekonomik büyüme ile turizm ilişkisinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran, Cilt 20, Sayı 1, 319-337.
- Çoban, O. ve Özcan, C. C. (2013). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik analizi (1963-2010). *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Nisan 2013, 8 (1), 243-261.
- Değer, M. K. (2006). Turizme ve ihracata dayalı büyüme: 1980-2005 Türkiye deneyimi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20 (2), 67-86
- Demir, E. ve Bahar, O. 2021. Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik analiz. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 7(2),162-172.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, Vol. 74, No. 366a, 427- 431.
- Dolanbay, H. (2019). 1975-1984 Arası gündem: Kıbrıs barış harekâtı ve Türkiye’nin dış politikası. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), 851-862.
- Durgun Kaygısız, A. (2015). Net turizm gelirleri ve büyüme ilişkisi: VAR model-granger nedensellik analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(2), 155-164.
- Dücan, E., Şit, M., ve Şentürk, M. (2016). Ekonomik büyümeye bir katkı bağlamında turizm gelirleri bir panel veri uygulaması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 1-14.
- Erdil Şahin, B. (2018). Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki (1980-2016). *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(3), 239-253.
- Esen, E. ve Özata, E. (2017). Turizmin ekonomik büyümeye etkisi: turizme dayalı büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliğinin ARDL modeli ile analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 43-58

- Gao, J., Xu, W. ve Zhang, L. (2021). Tourism, economic growth, and tourism-induced EKC hypothesis: evidence from the Mediterranean region. *Empir Econ* 60, 1507–1529 Erişim Adresi <https://doi.org/10.1007/s00181-019-01787-1>
- Gövdeli, T. (2018). Ekonomik özgürlük, turizm ve ekonomik büyüme: BRICS ülkelerinde Konya bootstrap nedensellik analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı, 379-390.
- Gündüz, L. ve Hatemi-J, A. (2005) Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12:8, 499-504.
- Hatemi-J, A. (2011). Asymmetric panel causality tests with an application to the impact of fiscal policy on economic performance in Scandinavia, *Munich Personal RePEc Archive*, Erişim Adresi https://mpra.ub.uni-muenchen.de/55527/1/MPRA_paper_55527.pdf
- Ilgaz Yıldırım, B. ve Şahin, D. (2018). Akdeniz ülkelerinde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap panel nedensellik testi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 73-83.
- Işık, C. (2016). Türkiye’de turizm harcamaları, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisinin sınır testi yaklaşımıyla analizi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-8.
- Kamacı, A. ve Oğan, Y. (2014). Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkileri: panel eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *International Conference on Eurasian Economies*, Erişim Adresi <http://avekon.org/papers/859.pdf>
- Kanca, O. C. (2015). Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme: Türkiye örneği (1980-2013). *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (8), 1-14.
- Katircioglu, S. T. (2009). Revisiting the tourism-led-growth hypothesis for Turkey using the bounds test and Johansen approach for cointegration. *Tourism Management*, (30), 17-20.
- Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). Türkiye’de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: bir nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 351-360.
- Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 203-215.
- Kızılkaya, O. (2018). Türkiye’de turizm gelirleri ve büyüme ilişkisinin bootstrap nedensellik testi ile incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(21), 218-227.
- Ongan, S. ve Demiröz, D. M. (2005), The contribution of tourism to the long-run turkish economic growth. *Ekonomický časopis (Journal of Economics)*, 53(9), 880-894.
- Özcan, C. C. (2015). Turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisinin simetrik ve asimetrik nedensellik yaklaşımı ile analizi: Türkiye örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (46), 177-199.
- Özdemir, A. R. ve Öksüzler, O. (2006). Türkiye’de turizm bir ekonomik büyüme politikası aracı olabilir mi? Bir granger nedensellik analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(16),107-126
- Pata, U. K. (2020). Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap ARDL yaklaşımı ve asimetrik nedensellik testi ile sektörel bir analiz. *Ankara Hacı*

- Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 590-611.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P.C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346
- Polat, E. ve Günay, S. (2012). Türkiye’de turizm ve ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin testi: Eşbütünleşme ve nedensellik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 204-211.
- Samırkaş, M. ve Samırkaş, M. C. (2014). Turizm sektörünün ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 15(1), 63-76.
- Sarı, D. (2010). Konaklama işletmelerinde kriz yönetimi: 2009 küresel ekonomik krizine yönelik bir araştırma, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Sarıdoğan, H. Ö. ve Çetin, D. (2016). Turizm ve yoksullaştırıcı büyüme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 922-932.
- Sharif, A., Afshan, S. ve Khan, B.S. (2018). Does democracy embolden economic growth in Pakistan? Evidence from ARDL bound testing and rolling window analysis. *International Journal of Economics and Business Research*, Vol. 15(2), 180-203.
- Tang, C. F. (2007). The stability of money demand function in Japan: Evidence from rolling cointegration approach. *Munich personal Repec Archive*, Erişim Adresi <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/19807/>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, (2021). Turizmi Teşvik Kanunu, Erişim Adresi <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2634&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Topallı, N. (2015). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (14).
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2014). İstatistik göstergeler 1923-2013. Yayın No. 4361. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2020). TÜİK Çıkış Yapan Ziyaretçiler ve Vatandaş Giriş Araştırmaları.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021. Kalkınma Planları, Erişim Adresi <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- UNWTO, (2020). International tourism highlights 2020 edition, Erişim Adresi <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284422456>
- UNWTO, (2021). Why Tourism, Erişim Adresi <https://www.unwto.org/why-tourism>
- Uysal, D., Erdoğan, S. ve Mucuk, M. (2004). Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki (1992-2003). *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(8), 162-170.
- Yamak, N., Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). Turizm – Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(2), 205-220.
- Yenal, S. (2020). Savaş Kavramının Dönüşümü: 1. Ve 2. Körfez Savaşı örneğinde hibrit savaşların incelenmesi. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30(1), 85-110.

- Yıldız, A. ve Zortuk, M. (2018). E-7 ülkelerinde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: asimetrik panel nedensellik analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 58, 130-142.